

Válasz Standeisky Éva, Valuch Tibor és Varga Zsuzsanna opponensi véleményére

Kutya nehéz úgy válaszolni, ha az ember előtte sok dicséretet kap. Mégis, erre teszek most kísérletet. Így elsősorban köszönetet mondok bírálóimnak az alapos, figyelmes és értő olvasásért, az értekezésben felmerülő történeti kérdések részletes újragondolásáért, a dolgozat aprólékos elemzéséért, és hogy olyan új szempontokkal gazdagították az értelmezést, amelyek segítenek a tárgyalt kérdések világosabb megfogalmazásában és a szöveg idegen nyelvű megjelenés előtti átdolgozásában.

Az alábbiakban a felvetett új szempontok egy részének az ismertetésével igyekszem együttesen válaszolni opponenseim véleményeire, mivel számos olyan érdemi javaslatot és kérdést fogalmaztak meg, melyek segítik további munkámat. Nem említem részletesen a kommunisták és a szociáldemokraták egymáshoz való viszonyát, amely – egyetértve Standeisky Éva érvelésével – valóban nagyon fontos kutatási téma lehetne és rejtélyes okokból ennek hosszútávú története alig kutatott téma, holott a szociáldemokrata gondolkör hatása vagy a szocdem ellenségkép újratemtése lényeges lehetett számos politikai törekvésnél 1948, sőt, 1956 után is. Ehhez részben kapcsolódik annak vizsgálata (Varga Zsuzsanna felvetése), hogy kik vehettek részt az ellenségek megkonstruálásában (pl. a szocdemek mint ellenségek) és az ellenük folytatott harcban. Bár talán az összegzésből kevésbé érthető, amin igyekszem majd változtatni, de a szövegből áttételesen kiderül, hogy szinte évről évre változott azoknak a köre, akik egyfajta „kapuőrként” az ellenség fogalmának helyi és országos újraalkotásában részt vehettek. Vagyis korántsem állt meg az idő 1945, 1948 vagy 1956 után ezen a téren sem. Lássuk, melyek azok az általam fontosabbnak vélt felvetések, amelyekről fentiek mellett érdemes lenne a téma kapcsán a jövőben is gondolkozni:

1. A mindennapok történetéről mint társadalom- és politikatörténeti elemzési módszerről avagy hogyan adhatunk hangot a hangtalanoknak?

Sehogy. Szólhatna az egyszerű válasz, hiszen nincs hangjuk, ezért hangtalanok. Ám az ördög ennél a kérdésnél is a részletekben rejlik és a mindennapok történetének immár folyammá duzzadt irodalma rácáfol erre az egyszavas válaszra. Bírálóim jogosan vetik fel, hogy nincsenek pontos fogalmaink/eszközeink a mindennapi (vagy hétköznapi?) élet történeti megértéséhez, hiszen az éppen a hazánkban kettévált (vagy választott) politika- és társadalomtörténet határmezsgyéjén helyezkedik el. A mindennapok és a róluk szóló tömeges források (mert hiszen mi van olyan, ami nem erről a kérdéstről szól?) nehezen szólalnak meg köztörténeti

kategóriák, politikai pártok, politikusok kijelentései vagy éppen társadalmi osztályok, csoportok, rétegek, vagy valamilyen struktúra segítségével.

Ennek pedig az az oka, hogy sem a mindennapok, sem a hétköznapi emberek fogalma nem pontosan meghatározható, az ebbe körbe sorolt jelenségek ezernyi fajtája pedig a legérzékenyebb történészek számára is zavarbaejtő. Ahogy arra az értekezésemben is idézett Yani Kotsonis – aki eredetileg a cári orosz adórendszer visszaságait kutatta – rámutatott, „a hétköznapi fogalmával megterhelve azt kockáztatjuk, hogy szem elől tévesztjük a kategória hasznosságát, ami abban rejlik, hogy megmutatjuk, hogy az általunk hétköznapiaknak nevezett emberek valójában rendkívüliek, ha a megfelelő szemüvegen keresztül és a történész kreatív képzelőerejével szemléljük őket.” (Kotsonis 2011: 740.) Ennek oka pedig éppen az, hogy a forrásokban egyébként többnyire hangtalanok, cselekvési lehetőség vagy hatalom nélkülüként ábrázolt emberek megszólalnak (vagy hangot adnak nekik) és cselekszenek (vagy cselekvési lehetőséget tulajdonítanak nekik).

Azaz Gy. korántsem volt a szó köznapi értelmébe véve „hétköznapi” ember: sőt, a róla szóló szövegek mindennapjai megismételhetetlenek és rendkívüliek voltak, mint mindannyiunk élete az egyén nézőpontjából. Ahogy azt emlékeim szerint egyszer Gyáni Gábor megfogalmazta, mikor erről beszélgettem vele: „azért ez a Gy. nem volt akárki.” S bár sokat szenvedett az ország népe a háborútól, a „némettől”, az „orosztól” és az azt követő uralmi rendszertől (lásd 2. pont: „minek nevezzek?”). Ráadásul áhítozta is a jobb életet, és hogy maga legyen az úr a hazájában (amit meg is kapott végül, kérdés, hogy erre aztán tényleg számítottak-e, hogy „orosz” és „német” nélkül is olyan, mintha valaki más lenne az úr). Ennek ellenére szövegem nem szenvedéstörténet, mégis teleologikus (ha úgy tetszik: haraggal és részlethajlással írt) szöveg, mint Tacitus óta minden valamire való történetírói munka. Ennek oka pedig az, hogy szándékosan szakítok a politika és társadalomtörténet között létrehozott határokkal az élettörténeti módszer használatával és időnként – bár ezt bírálóim nem vetik a szememre, de sajnos nem mindig következetesen – a nyelvhasználat elemzésével. A cél pedig nem más, mint annak hangsúlyozása, hogy a hétköznapi egyéni döntésekből épült fel az uralmi rend, amibe a szavak kiválasztása is beletartozott.

Másképpen fogalmazva, a totális hatalomra, a társadalmi szerkezetre, a politika vagy a társadalom primátusára, a fogyasztásra, a „társadalmi kiegyezésre”, a tettesekre és áldozatokra fókuszálva elveszítjük éppen a forrásokban rejlő legfontosabb tanulságot, amikor a hangtalanokat mégiscsak szóra bírhatjuk némi képzelőerővel. Ez pedig nem más, mint hogy a történelem menete megváltoztatható, és nem csupán a történészek, hanem kisebb-nagyobb környezetében *bárki* („akárki”?) által. Még ha egyet is értek: Gy. nem volt *akárki*. Nem csupán

azért, mert azok közé tartozott, akik talán a leghosszabb ideig írtak jelentéseket, sőt, előtte még háborús bűnösnek is elítélték. Hanem azért – és ennek bizonyítása az egyik cél –, mert senki sem „akárki”.

A ki nem mondott teleologikus elbeszélés mögött az az egyszerű (talán demokrata) gondolat húzódik meg, hogy minden ember fenség, álrühában vagy nyilvánosan felvállalva, kisebb-nagyobb környezetében, legyen szó a hétköznapiak tartott emberek mindennapi cselekedeteiről, egy ország aktuális politikai vezetőjéről vagy éppen Gy.-ről. Persze eltérő hatással bírnak döntéseik, de éppen egyéni döntési lehetőségeiket és mozgásterüket vizsgálva érthetjük meg jobban egy történelmi korszak folyamatait. Ahogyan Valuch Tibor bírálatában plasztikusan megfogalmazza, ennek az elemzésnek „a középpontjában az egyes ember, a döntései, a választásai állnak a 20. század második felének társadalmi, gazdasági és politikai adottságai, feltételei között.” (Valuch p.3.)

Főhősöm számára a politika minden politikamentes megnyilvánulása ellenére korántsem volt lényegtelen, és úgy vélem, a társadalom többi – időnként apolitikusnak tűnő – tagja számára sem. Látszólag passzív politizálásával válhatott a róla szóló források főszereplőjévé. Ez a megközelítés lehetőséget ad arra, hogy „kibékítse” a köztörténeti narratívát követő „politikátörténet” és a hazánkban „társadalomtörténet” címszó alatt meghonosodott irányzatokat, valamint arra is, hogy lebontsa a falat a totalitárius paradigma és az egyén döntési lehetőségeit középpontba helyező történeti megközelítések között. Emögött annak a felismerése is áll, hogy hétköznapi embereknek leggyakrabban a politikai hatalom nélküli embereket tartják, holott éppen a politikai cselekvés lehetősége vagy az ebben való hit adta meg a lehetőséget sokak számára, hogy nyomot hagyjanak magukról, amit mi történészek forrásoknak hívunk. Akárcsak Gy. számára: akinek nem a történetén keresztül, hanem a történetében igyekeztem megérteni a huszadik században élt emberek történetét.

2. Minek nevezzek? A korszak elnevezéséről vagy minősítéséről

Szocialista korszak, államszocialista időszak, s ha már ezek: akkor ennek ellentettje a kapitalista korszak? – teszi fel a kérdést joggal Standeisky Éva, egyúttal arra is rávilágítva, milyen sokat nyerhetne abból az elemzés, ha végre a jelenkortörténet művelői egyezményes nevet találnának dédelgetett gyermekeiknek, a huszadik századi korszakoknak (Horthy, Rákosi, és Kádár mint névadók nem túl kreatív és nem is túl sokatmondó elnevezések). Hovatovább, az angolszász terminológiában meghonosodott – a legutóbbi angolul megjelent könyvemben általam is leggyakrabban használt – kommunista rezsim (communist regime) kifejezés is felettebb pongyola. Magyarul pedig sokak fülét is sértheti nemzetközi elterjedtsége ellenére, mivel

magának a rendszernek nem sok köze volt végül a kommunisták által elképzelt világok legjobbikához.

Most sem teszek javaslatot mindenki számára megfelelő keresztelőre, és talán jó is így, hogy annyiféle virág virágzik a korszak megismerése kapcsán – beleértve a nemzeti emlékezetpolitika szempontjából meghatározó, mégis tautologikusnak tűnő tettes-áldozat narratívákat. Hiszen ahányan próbálják megérteni, annyiféle jelentéssel bírhatnak ugyanazok a források; sőt, maguk az elnevezések is. Erre utal maguknak az állambiztonsági iratoknak is a sokféle felhasználási és újrahasonítási lehetősége, melynek egyik lehetséges iránya – amely valójában egy kísérletnek indult – Gy. történetének felfejtése. A kísérlet célja annak vizsgálata volt: milyen mélységben ismerhető meg egy huszadik század ember élete, akinek fennmaradtak a hálózati jelentései. A Gy.-ről szóló szöveg bizonyítja, hogy az iratgyárként működő huszadik századi bürokráciának köszönhetően elképesztő lehetőségeket rejtnek a huszadik századról szóló személyes és személytelen iratok; számomra is meglepő volt, hogy sok-sok szerencsével és némi kitartással mennyi forrást találtam Gy.-ről, és egész biztos vagyok benne, hogy még többet lehetne találni (sőt, néhány szálát a történetből el sem meséltem, például Gy. gyermeinek későbbi sorsát; megnyugtatók mindenkit, most sem fogok). Így egy szerény, normatív megközelítéstől eltávolodó, de nem túl komoly javaslatot azért teszek a korszak elnevezésére, ami átível háborún és rendszereken: Gy. kora a tömeges dokumentumok, az iratgyárak korszaka volt, ami a társadalmi intézmények működésének módját (tömeges írásbeliség) is magában foglalja.

3. 1945-ről, 1948-ról, avagy a Kis Magyar Demokráciáról és a hatalom diffúz természetéről
Vajon változtak-e a politikai mozgásterek 1945 és 1948 között? Mennyiben erős korszakhatár 1945 1948-hoz képest? Érdemes-e még mindig különválasztani az 1945–1948 közötti éveket az azt követőktől?

Bár kérdésfeltevéseim és a szöveg alapján 1945-öt sokkal jelentősebb határnak érzem, mint 1948-at, magából az elemzésből – mint arra az 1945–48 közötti korszak különválasztását enyhén hiányoló bírálatában Standeisky Éva is rámutat – egyértelműen kiderül, hogy Gy. és a társadalmi intézmények számára is egészen más mozgásteret rejtett magában 1945 és 1948. Egyúttal továbbra sem kívánok belebonyolódni az 1945-öt övező „hitvitákba” annak kapcsán, hogy milyen ütemben történt a sztálinista hatalomátvétel Magyarországon. Ennek oka pedig az, hogy a hatalmat diffúz, szétszórt, különböző szinteken és helyszíneken másképp működő folyamatként értelmezem a szövegben. Erre idézem a tézisekből: „Még a háborút követő politikai rendőrségi kihallgatások, majd a népbírói perek – melyek az új nyelvhasználat

elsajátításának egyik első állomásaiként is értelmezhetők – sem írhatók le egy lineáris változást követve, ami az 1945 utáni politikai térfoglalás és csatározások eltérő ütemének is betudható a különböző intézmények szintjén. Más szavakkal: másképp kellett érvelni a rendőrségen, az igazoló eljárás során, a népbíróságokon (évszámtól és testülettől is függően), a sajtóban, a helyi és az országos politikában, és később hasonló eltérés mutatkozott a hálózati jelentésekben elvárt nyelvhasználatban időben és térben is.” (Tézisek, p. 9–10)

Az viszont kétségtelen, hogy ennek a diffúz hatalomnak voltak olyan egybevágó periódusai, amikor az eltérő szinteken egészen hasonló érveléssel és gyakorlattal találkozhatott az ember. Ennek a folyamatnak a megértése még rengeteg munkát ad a korszakot kutatóknak, és talán több értelme van ezt vizsgálni, mint azon vitatkozni, melyik évben fordult meg egész pontosan a világ kereke? – még akkor is, ha a források eltérő értelmezései, keletkezési szintjei és az általuk reprezentált világ még hosszú ideig táplálhatja ezt a számomra parttalanak tűnő, gyakran csupán normatív elemeken alapuló vitát. Ugyanakkor a korszakolás kapcsán egyetérték Varga Zsuzsanna azon felvetésével, miszerint az ún. Rákosi-korszak és Kádár-korszak, különösen annak első éve közötti éles cezúra helyett érdemes volna inkább hosszútávú folyamatokat vizsgálni, amire Gy. történetének megértésével én is kísérletet tettem.

4. Az egyéni döntésekről és a hipernormalizált nyelvhasználatról

Bíráloim – lehangsúlyosabban Valuch Tibor – felvetik, hogy „teljes” életutat nem tudtam, és „talán nem is” kívántam alkotni. „Ez részben érthető, hiszen Gy. inkább csak valamilyen rendkívüli esemény kapcsán került a történész szeme elé. [...] A közbeeső időkből alig maradt fenn nyom” (Valuch p.3) Valóban így van, a cél nem a teljes életút megalkotása volt, hanem azoknak a helyzeteknek a megértése, amikor főhősöm dönteni kényszerült, többnyire arról, hogy éppen mit ír le (egy jelentésben) vagy mit mond (például a bíróságon), sőt, mit mondanak vagy írnak róla. Ahogy Valuch Tibor is írja bírálatában (p. 4.): „Sokszor dönthetett volna másként is, akár a háború alatt, akár a háború után.” Éppen különböző döntéseinek mozgatórugóira voltam kíváncsi, amihez persze az életút egyes szakaszainak részletes ismerete elengedhetetlen. Valuch Tibor joggal veti fel, hogy Gy. „szinte minden helyi ismerőséről jelentett. Érdemes lett volna esetleg megpróbálni egy kapcsolati hálót felrajzolni ennek kapcsán.” (p. 5.) Ez a lehetőség nekem is megfordult a fejemben, papíron rajzolgattam is hasonlót, de mivel Gy. majdnem mindenkivel kapcsolatban állt szűkebb környezetében, valójában úgy segített volna egy ilyen kapcsolatháló motivációinak megismerésében, ha megrajzolható a faluban élők közötti kapcsolatok rendszere is. Ennek megismerésére sajnos – bármilyen mélyre is ástam a településről szóló források tengerében – a korabeli dokumentumok

nem adtak sok lehetőséget, ami abból a szempontból tanulságos talán, hogy bár egy-egy egyénről viszonylag sok megtudható az iratgyárak korában, a társadalom szövetéről, vagyis arról, hogy ki miként kapcsolódik a másikhöz, jóval kevesebb. Jelen pillanatban ebből nem vonnék le messzemenő következtetéseket, viszont ígérem, gondolkozni fogok azon, miért lehet ez így.

Az egyéni döntések, különösen a nyelvhasználati döntések vizsgálata teszi talán érthetőbbé, mit értettem a mindennapi kollaboráció szintén nehezen meghatározható fogalma alatt. Ehhez segítségül hívom másik figyelmes olvasóm (és e figyelemért nagyon hálás vagyok), Standeisky Éva bírálatát, aki így ír erről: „A kollaboráció a kölcsönös előny állapota, amiből nem csupán a kollaborálónak [...] származik haszna, hanem a legitimitásra vágyó hatalomnak is. Az uralmat gyakorlók biztonságban érzik magukat, a nekik kiszolgáltatottak pedig úgy érzik, hogy lehetőségük van az egyéni-családi érdekeik érvényesítésére.” (p. 2.) És ehhez kapcsolódva teszi fel Standeisky Éva a kérdést: „A nem szocialista korszakokban beszélhetünk-e mindennapi kollaborációról, s ha igen, ez a jelenség mennyiben függvénye a hatalmi viszonyoknak?” Mennyiben rokonjelenség a „kollaboráció vagy együttműködés és az alkalmazkodás, a reziliencia?” (p.3.) Válaszom egyértelműen: igen, beszélhetünk, ami további elemzést igényel. Valamint hozzáteszem: az alkalmazkodás vagy a reziliencia (a fogalomról lásd Majtényi György nemrégiben sikeresen megvédett MTA doktora értekezését) és a mindennapi kollaboráció fogalmi hasonló töről fakadnak és mind a hatalom diffúz értelmezésére vezethetők vissza. Ebben az értelemben a reziliencia, az alkalmazkodás, sőt, maga az Eigensinn is értelmezhető a mindennapi kollaboráció egyik fajtájaként, amely nem az uralmi renddel szemben, hanem annak részeként figyelhető meg. Hasonlóképpen értelmezhető a feljelentés vagy jelentés-írás, mint hosszú időtávon vizsgálható társadalmi gyakorlat (és ez részleges válasz Varga Zsuzsanna egyik kérdésére).

A hivatalosan elvárt nyelvhez történő alkalmazkodás, a mindennapi kollaboráció Gy. számára a politikai participációt is jelentette. Ez részben válasz Varga Zsuzsanna kérdésére, miszerint „a feljelentést a politikai participáció egyik formájának tekintve, hogyan lehetne vizsgálni ezt a kérdést hosszú időtávon?” (Varga p.6.) Véleményem szerint ugyanis a hivatalos nyelvhasználathoz történő alkalmazkodás gesztusai kiváló terepül szolgálhatnak a hasonló vizsgálatoknak. Ezért is adaptáltam Alexei Yurchak hipernormalizált nyelvről szóló modelljét az elemzésben. Eszerint a szigorú szabályokat követő szövegek szerzői egyre többet kölcsönöztek egymástól, minimalizálva a személyes felelősséget és az egyéni stílust (Yurchak 2006), ami igaz az állambiztonsági jelentések és bírósági iratok nyelvhasználatára is. Ez a hivatalos nyelv vált azzá, amit Yurchak hipernormalizáltak nevezett. Azaz, „amíg a

társadalom változott, a hivatalosan elvárt nyelvhasználat alig, ami kiüresítette a tekintélyelvű diskurzus fogalmait (pl. osztályharc), azok fokozatosan eltávolodtak eredeti jelentésüktől, ami lehetővé tette a hivatalos nyelvet használók számára, hogy a szövegeket saját igényeiknek megfelelően alakítsák. Ezáltal, aki a hivatalos nyelvet használta, kettős identitásra tett szert, mivel egyrészt reprezentálta lojalitását a rendszerhez, másfelől – a kiüresedett fogalmak használatával – saját érdekeit és céljait is megjeleníthette.” (Tézisek, p.16.) Azaz, már nem az számított, hogy mit, hanem hogy miként mondják, mit érnek el vele és milyen hatást válthatnak ki (ez utóbbit hívja Yurchak performatívnak). Az elemzés egyik tanulsága, hogy a tényösszefoglalók látszatát keltő jelentésekben vagy bírósági szövegekben is a performatív jelleg dominált, aminek az volt a célja, hogy a szövegek szerzői saját érdekeiket érvényesítsék.

5. A szerkezetről és a jelentések elemzésének hosszadalmas voltáról

Valuch Tibor írja, „hogy az ügynökjelentést bemutató/elemező részek helyenként már erősen túlírtnak tűnnek. Elsősorban azért, mert a részletező leírás alapján is úgy tűnik, hogy lényegében nem történt semmi érdemi, pusztán az ügynök és a tartó tiszt által is működtetett masinéria zötyögött tovább, gyakran már tét nélkül, rutinból.” (p.6.) Varga Zsuzsa, aki pedig megtisztelő módon a szöveg első feléről azt írja, hogy „történelmi mestermunka”, később azt írja: „A III. rész olvasása során az volt az opponens érzése, mintha az ügynökjelentések elfárasztották volna a szerzőt.” (p.6.)

Jól látják. Valóban némileg belefáradtam egy idő után azoknak a rituális szövegeknek az elemzésébe, amelyek a hálózati korszak fő szövegtömegét adták és amelyekben úgy tűnik, nem történik semmi. Bár a szövegek írásának tanulási folyamatáról szóló fejezetet még kompakt szövegrésznek tartom (ebben megerősít bírálóim véleménye is), a későbbi hálózati jelentések elemzését igyekszem majd tömöríteni és összevonni egy későbbi idegen nyelvű kiadásnál: ha már én elfáradtam bennük, legalább az olvasót ne fárasztom a túl sok részlettel, ami nem viszi előre az interpretációt.

6. Az álruhás király esetéről a „civil”/hétköznapi és a hálózati énnel

Teljesen egyetérték Varga Zsuzsanna megállapításával, miszerint „segíthette volna [...] az elemzés elmélyítését az is, ha a szerző megpróbálta volna elkülöníteni a rendelkezésére álló írott és szóbeli források segítségével Gy. „civil”/hétköznapi és hálózati énjét. A mostani szövegben ez nemcsak összemosódik, hanem egyértelműen a hálózati én dominál.” (p. 5.) Sőt, ez segítette volna annak a túl optimista kérdésnek a megválaszolását is: „Hogyan változhattak meg egy családon, egy szomszédságon, egy munkahelyen vagy egy falun belül az emberi és

társadalmi kapcsolatok a besűgás hatására? Miként bomlott szét vagy erősödött az egymásba vetett bizalom szövete?” (Varga p.6.)

Valóban, a hálózati szövegeket elemző részben a hálózati én dominál, sőt, magának a hálózati nyelv használatának az elemzése. S bármennyire igyekeztem is, most sem tudom ígérni, hogy külön tudom választani a két *ént* egymástól, mivel a másikról igen-igen szórványos forrásaim vannak csupán. Az özvegyel, a sógornővel, a falubeliekkel készített interjúk vagy a többi levéltári irat nem igazán segített hozzá, hogy el tudjam képzelni Gy. hálózaton kívüli én-jét, bármennyire igyekeztem. Persze, ha a jelentésekkel párhuzamosan most hirtelen felbukkanna a semmiből Gy. titokban írt naplója, levelezése vagy bármi róla szóló egyéb forrás, akkor talán sikerülhetne. Erre sajnos nem sok esélyt látok. Így az ún. „civil” én jó eséllyel homályban marad, bármennyire kíváncsi is lennék rá.

Viszont az álruhás király metaforát azért nem érzem túlzásnak, mert nem tetteinek hatása méri azt, hogy valaki miként ábrázolja magát a szövegeiben, amelyek a performatív cselekedetek hordozói. Gy. szövegeit nem azért értettem meg úgy jobban, hogy saját tetteinek ábrázolását az álruhás király igazságtételéhez hasonlítottam, mert bármi komoly hatása lett volna környezetére a jelentéseinek. Sokkal inkább azért, mert maga Gy. hálózati énje éppen ebbe az „álruhás király” képzetbe kapaszkodott, amikor meg kellett indokolnia szövegeiben, mi a csodának jelent még mindig többnyire jelentéktelen ügyekről évtizedeken keresztül. Vagyis nem a jelentések falubeliekre gyakorolt hatása, hanem a jelentések szövegében elfoglalt performatív szerep emelte őt „álruhás királlyá”, aki így saját magát fontos személyként ábrázolhatta szövegeiben; ráadásul ezt is várták tőle olvasói, a hálózati felettesek is.

7. Az erőszak és az érzelmek történetéről

A Varga Zsuzsanna által felvetett, az értekezésben csak áttételesen érintett, kiváló kérdések közül az egyikre (a feljelentés, mint politikai participáció hosszú időtávon) már igyekeztem választ adni. A másik kettőről – az erőszak és az érzelmek történetéről – könyvtárnyi irodalom szól, mégis megpróbálom tömören, egy-egy bekezdésben összefoglalni, hogy Gy. történetének megértésében milyen szerepe lehet ezeknek a megközelítéseknek.

Az egyik feltett kérdés: „Milyen következményekkel járt a mindennapi társadalmi gyakorlatokra az, hogy a Kádár-korszak folyamán – miközben az erőszak mindvégig része maradt a hatalom eszköztárának – az állami erőszak alkalmazása a *valószínű* helyett egyre inkább a *lehetséges* kategóriába került?” (kiemelés tőlem) A hangsúly a kérdésben a valószínű és a lehetséges szón van: eszerint apriori feltételezzük, hogy egyre ritkább társadalmi tapasztalatnak számított az erőszak alkalmazása. Ezt én sem kérdőjelezem meg, azzal a

fenntartással, hogy az erőszak érzékelésének terei eltolódhattak és módosulhattak. Hiszen egy munkahelyi hierarchiában, amelyet a bornírt pártnyelven megtartott „termelési értekezletek” rítusai is erősítenek, éppúgy érzékelhető az erőszak jelenléte – akár még a posztszocialista korszakban is – csak nem pofonok, hanem például munkahelyi fegyelmezés formájában, legyen szó egy tsz-ről, egy gyárról, egy szigorúan ellenőrzött egyetemről vagy akár egy kutatóintézetéről. Azoknak a személyeknek a kiválasztása, akik ezeken a helyeken más emberek sorsáról döntöttek gyakran éppúgy a párt elvárásainak megfelelően történt, ami a verbális erőszak, a kisebbségi vagy tudományos kirekesztés (vajon ez nem erőszak?) formáiban is testet ölthetett.

Mindazonáltal fontos vizsgálati kérdésnek tartom, hogy vajon az erőszak tereinek megváltozása és burkoltabbá válása miként befolyásolta azokat a társadalmi gyakorlatokat, amelyek a mindennapok szintjén a kölcsönös bizalmatlanságban, a szolidaritás hiányában, az önpusztító túlmunkában, alkoholizmusban vagy éppen az öngyilkosságok számának rendszerváltásig tartó folyamatos magas arányában is megjelenhettek. Azonban Gy. történetében az erőszak színterei nem igazán változtak. Sőt, a bánya bezárásával – ami a munkanélküliségből fakadó nincstelenség Kádár-korszakbeli árulkodó története – a jelentések hangulata legfeljebb csak annyiban változott, hogy az addig viszonylag virágzónak számító település közösségi élete gyors hanyatlásnak indult. Az a település, amely az 1956-os salgótarjáni sortűz idején még a szolidaritás egyik jelképe volt, az 1980-as évekre – amikor elvileg ritkábbá vált az erőszak tapasztalata – többnyire munkanélküliek vagy elszegényedő nyugdíjasok lakóhelyévé vált, akikkel szemben teljesen hiábavaló lett volna erőszakosan fellépni. Mintha időközben a magyar társadalom is „megöregedett” volna, ami a mából a múltba nézve különösen érthetővé tesz számos jelenséget. Metaforikusan: a foci pályát, amely a telep szívének és az összetartozás egyik szimbólumának számított, olyan gyorsan nőtte be a gaz, mint ahogy az ott élők elvesztették a reményt egy jobb és teljesebb életre, gyerekeik taníttatására, vagy arra, hogy bárki is együtt érezzen velük, vagy ők egymással. Közösségi megnyilvánulásaik posztszocialista jelképévé talán ezért is válhatott az egykoron a Tanácsköztársaságnak emelt emlékmű átalakítása előbb „ökomenikus” háborús emlékművé, majd egy bárgyú ünnepség keretében Trianon emlékművé. Mintha csak címkét cseréltek volna a település kapujaként szolgáló főúton: hadd lássák az „urak”, akik arra járnak, hogy az itt élők rászolgáljanak egy jobb életre, hátha megszánja őket valamelyik nagy autóval érkező uraság.

Ebből a metaforából kibontva: érzelmetörténeti megközelítésben a telepi életéről szóló beszámolók legfeljebb csak arra használhatók, hogy megfigyeljük azokat az érzelmeket, amelyeket a szövegek szerzői a performatív céljaik érdekében megjelenítettek. Ezek közé

tartoznak valóban, a Varga Zsuzsanna által megfigyelt, általam a szövegben említett érzelmek, melyek közül talán az irigység jut elsőnek eszembe, ha a telepiek vagy a korszakban élők életét magam elé idézem. Az az idealizált kép, amely a magyar társadalmat például a nyolcvanas években vagy annak a végén szolidárisabbnak tartja a mainál, Gy. története alapján idealizált, a mai társadalmi szolidaritás és önrendelkezés hiányának tapasztalatából fakad. Mindemellett, rendkívül sokféle elemzési módra adnak még lehetőséget a korszakban hivatalos vagy magánlevelekben megjelenített érzelmek, többek között például arra, milyen célból, ki kinek és milyen érzelmet fejezett ki, hogyan hatottak másokra az érzelmek reprezentációi, és milyen szerepe volt az érzelmek megjelenítésének a fentebb említett hipernormatív nyelvben. Hiszen maga a kommunista propaganda (mint minden propaganda) is egy látszólag érzelmekkel mélyen átítatott nyelv. Az érzelmek reprezentálásának szisztematikus elemzése e korszak kapcsán is még várat magára, és egyetértek abban, hogy igen sok lehetőséget rejt ez a megközelítés is a korszak társadalmi viszonyainak vizsgálatához.

Végezetül ismételten köszönetet mondok bírálóim számtalan hasznos észrevételéért és javaslatáért, és örömmel tölt el, hogy számos ponton megerősítettek abban, hogy érdemes ezen a módon is a múlt felé fordulni, és akár úgy tovább gondolni a szöveget, hogy az értekezés alapján a nemzetközi tudományos közönség számára fontos monográfia szülessen.

Budapest, 2022. október 28.

Horváth Sándor